

II. СУЧАСНІСТЬ

2.1. САМОІДЕНТИФІКАЦІЯ РЕЛІГІЙНИХ СПІЛЬНОТ УКРАЇНИ

Анатолій Колодний

Проблеми національної самоідентифікації в контексті діяльності релігійних спільнот України

Охарактеризовано загальну картину релігійної мережі України у контексті міжконфесійних і міжцерковних взаємин. Проаналізовано стан релігійних організацій у процесах національної само ідентифікації через призму активності релігійних спільнот.

Ключові слова: національна самоідентифікація, релігійні спільноти, конфесійна карта

Актуальність дослідження визначається тією роллю релігії та релігійних організацій у процесах національної самоідентифікації, яку вони відіграють у націєбудуванні або націєруйнуванні України. Українська держава останнім часом постає перед багатьма складними політичними, соціально-економічними та духовними викликами у зв'язку з анексією Криму та російсько-українською війною. Всі ці критичні обставини катастрофічно елімінують у суспільну свідомість, роблять її вразливою, зокрема в контексті діяльності тих релігійних спільнот, котрі остаточно не визначилися щодо сучасних подій, ще більше поляризуючи настрої в суспільстві.

Тема посилено обговорюється на різних експертних майданчиках, але небажання назвати речі своїми іменами перетворює ці розмови на безпредметні. Тому **мета статті** – чітко оцінити стан національної самоідентифікації в державі через призму активності релігійних спільнот, які, будучи частиною громадянського суспільства, відображають загальнонаціональні тренди.

Україна є межевою країною, бо розташована на пограниччі Сходу і Заходу, християнства й ісламу, двох основних конфесій християнства – православ'я та католицизму. Зумовлене такою межевістю толерантне співіснування на українських теренах представників різних релігійних віросповідань упродовж віків сформувало в українців переконання, що релігійність є чимось особистісним, що іншу віру не слід сприймати вороже.

Відсутність моноконфесійності та пов'язаний з цим релігійний плюралізм мають свої історичні корені. Йдеться передовсім про колонізацію українських земель сусідніми державами, насамперед Росією й Польщею, що аж ніяк не сприяла творенню та утвердженню в Україні національних Церков.

Помітні зміни в конфесійну конфігурацію України вносила й активна місіонерська діяльність на її територіях Католицької церкви та різних європейських протестантських течій. Кардинально ж змінила національну релігійну карту Берестейська унія 1596 р., поділивши українців на православних і греко-католиків. Така церковна неоднорідність часто слугувала підставою для внутрішньонаціональної ворожнечі, ускладнюючи формування спільної національної свідомості.

Державна політика войовничого атеїзму, яка здійснювалася в Радянському Союзі, призвела до значного скорочення кількості громад і конфесій на релігійній мапі тогочасної УРСР. З усіх існуючих раніше релігійних течій офіційно діючими було визнано тільки дев'ять, що сукупно налічували близько 4 тис. громад. Пожвавлення діяльності численних конфесій відбулося тільки в добу „горбачовської перебудови”. Розвитку багатоконфесійності в ці роки сприяла і поліетнічність України. Національні меншини країни – єврейська, татарська, німецька, вірменська та ін., починають творити свої етноконфесійні об'єднання. Загалом 1991 р. в Україні вже нараховувалося 12 962 релігійні громади різних Церков і конфесій.

Періодом інтенсивного розвитку релігійної мережі у вільній Україні було останнє десятиліття минулого століття. Тоді зросла не лише загальна чисельність громад (на початок 2000 р. – 22 718), а й кількість конфесій та вірян. Так, якщо в 1991 р. органами влади зареєстровано 42 релігійні об'єднання, то в 2000 р. їх стало вже більше 90 (з них 49 – християнських, 6 – іудейських, 4 – мусульманських, 2 – неоязичницьких, 6 – орієнталістських, ще 6 – автохтонних).

До офіційно зафіксованих Департаментом релігій Міністерства культури України на 2019 р. 36 740 релігійних організацій, що репрезентують понад сто релігійних течій і Церков, входять 35 162 релігійні громади, 530 монастирів із 6 794 насельниками, 368 місій, 83 братства, 204 духовних навчальних закладів, у яких здобували освіту 7 989 студентів стаціонарної форми навчання та 7 939 – заочної. На початок того року виходило друком 530 періодичних видань [1, с. 13].

Найчисленніше в сучасній Україні представлене православ'я. На початок 2019 р. Православні церкви Московського і Київського патріархатів, а також Автокефальна православна церква сукупно мали 19 377 релігійних організацій, що становило 53,5 % від їх загальної кількості в державі. Відтак Україна є не православною країною, а країною з домінуванням православної релігії. Католики тут об'єднані у дві Церкви – Українську греко-католицьку (3 642 релігійні громади) і Римо-католицьку церкву України (1 130). Протестантські конфесії (переважно баптисти, п'ятидесятники, адвентисти та Свідки Єгови) налічують 8 825 релігійних організацій (24,8 % усієї мережі). Зростає число неорелігійних спільнот (їх уже 2 111). Це 1 572 громади різних харизматичних об'єднань, кришнаїти (55) і буддисти (67), мормони (44), Церква Христа (123), рідновіри, або неоязичники (157). Мусульмани мають нині в Україні близько 280 громад, а іудеї – 315 [пораховано за: 2].

Зміни на конфесійній карті України – це прямий наслідок тих суспільно-політичних трансформацій, які відбулися в нашій державі за роки її незалежності. Головні з них – конституювання і правове втілення демократичних принципів суспільного буття, свободи совісті, релігій та віросповідань, формування ідеологічно незаангажованого громадянського суспільства тощо. Звідси й загалом позитивне ставлення до релігій та релігійних організацій, підвищення їхнього статусу в українському соціумі, їхньої функціональної значущості.

Уконституційований в Україні релігійний плюралізм за своєю суттю означає дещо більше, ніж звичайне розмаїття релігій. Це, по-перше, такий стан буття релігій у суспільному просторі, за якого відсутня уніфікація чи монополія певної конфесійної парадигми; по-друге, це рівність перед законом усіх суб'єктів конфесійних відносин, складових релігійного середовища; по-третє, це єдність у різноманітті. Дотримання таких засад толерантного співіснування забезпечує релігійний простір від хаотичності, нетерпимості й породжених нею конфліктів.

Мусимо, однак, визнати й те, що абсолютної толерантності в міжконфесійних, міжцерковних та етноконфесійних взаєминах в Україні все ще немає. Причинна база конфліктів на ґрунті релігії доволі широка. З-поміж чинників, що їх провокують, потрібно перш за все вказати наявність залишків історичного, у т. ч. тоталітарного, минулого; проблеми догматики, істинності віровчення; питання економічно-майнового характеру, прозелітизму, “канонічної території”; негативне ставлення до віросповідної “інакшості”; брак реальної рівності в реалізації свободи релігії, явний патерналізм держави щодо конкретних конфесій, Церков, що сприяє “приватизації” останніми суспільного простору свого буття, а також політизація релігійного середовища (шляхом активного втягування конфесій, Церков, їхніх ієрархів і пересічних вірян у виборчі процеси, колективні протистояння певним державним акціям тощо).

На нашу думку, проблема унормування міжконфесійних, міжцерковних й етноконфесійних відносин в Україні може бути успішно вирішена тільки якщо, по-перше, нагальність цього усвідомлять усі суб'єкти цих взаємин як на мікро-, так і на макро-рівні (зосібна очільники Церков); по-друге, якщо ця робота набуде системності в рамках підготовки пропонованої Українською асоціацією релігієзнавців спеціальної Програми оптимізації відносин між конфесіями, Церквами, етнорелігійними меншинами. Така Програма вже формується за участю представників усіх причетних сторін. Вона має бути втілена в життя за сприяння держави, в її правовому полі.

Цей цільовий проєкт включає цілий комплекс заходів, насамперед у законодавчій сфері: 1) удосконалення законодавства з проблем свободи совісті, свободи віросповідання; 2) утвердження реальної рівності конфесій, Церков, інших релігійних організацій перед законом, без огляду на їхню традиційність/нетрадиційність, кількісні параметри, внесок у культуру і т. д.; 3) зміцнення засад світськості держави, впровадження нових концептуальних підходів у реалізації принципу відокремлення релігії від держави і школи від Церкви; 4) припинення будь-яких спроб регіоналізації відносин держави і Церкви, патерналізації щодо окремих конфесій; 5) вироблення механізмів суворого дотримання законів про свободу релігій і державно-конфесійних взаємин. Важливим у цьому контексті є, власне,

забезпечення й підвищення ефективності міжконфесійного, міжцерковного, між-етнічного діалогу.

Українська влада постійно перебуває в пошуку шляхів і засобів толерантного вирішення проблем релігійного протистояння. Ще в 1991 р. Верховною Радою України було прийнято Закон “Про свободу совісті та релігійні організації”, який на сьогодні залишається одним із найдемократичніших у світі. У ньому взято до уваги найкращі здобутки міжнародного права в зазначеній сфері. Плюральність українського суспільства цей нормативний акт вищої юридичної сили закріпив так:

1. Закон дає право будь-якій конфесії на офіційну реєстрацію, але водночас не робить це право обов’язковим.

2. Закон не обмежує права громадян через ту чи ту їхню релігійну належність і водночас застерігає від використання релігії для розпалювання пов’язаної з нею ворожнечі й ненависті, ображання почуттів громадян.

3. Закон декларує рівність усіх релігій, віросповідань та релігійних організацій перед Законом, без жодних переваг або обмежень.

4. Закон забороняє будь-яку причетність релігійних організацій до політичного життя, а відтак і визнання в той чи інший спосіб якоїсь релігійної організації (Церкви) державною, залучення окремих релігійних організацій до виконання державних функцій чи отримання ними державного фінансування. Церква в Україні відокремлена від держави.

5. Згідно із Законом, релігійний плюралізм передбачає також відокремлення школи від Церкви. Державна освіта є світською. Через різні навчальні дисципліни вона дає об’єктивні, конфесійно неупереджені знання про різні релігії, формує толерантні міжконфесійні відносини. Участь Церкви у світському освітньому процесі недопустиме.

6. Закон не забороняє місіонерську діяльність будь-якої конфесії, в т. ч. й зарубіжне релігійне місіонерство.

Отже, Україна є релігійно плюральною країною. Її конфесійна мережа загалом уже склалася. Якщо й з’являться якісь нові релігійні рухи, то вони вже не матимуть великого успіху, залишатимуться на рівні одиничних громад. Віруючі люди у своїх конфесійних уподобаннях уже здебільшого визначилися. Спостерігається навіть процес згортання діяльності окремих нових, як для України, течій.

Гарантом того, що наша країна й надалі буде поліконфесійною без якихось гучних “релігійних війн”, слугує українська історична традиція, демократична законодавча база, відсутність державної Церкви, діяльність міжконфесійних і громадсько-конфесійних об’єднань (як-от Українська асоціація релігійних свобод, Всеукраїнська рада релігійних об’єднань, Всеукраїнська рада Церков і релігійних організацій та ін.). До розвитку віротерпимості й утвердження свободи віросповідань значною мірою долучаються Відділення релігієзнавства Національної академії наук України й обласні осередки Української асоціації релігієзнавців (далі – УАР). Щороку вони організують близько десяти наукових конференцій і круглих столів з друком відповідних матеріалів, зокрема в часописі “Релігійна свобода” (вийшло вже 23 числа). У їхній роботі беруть участь представники багатьох конфесій. Із повідомленнями про життя

і діяльність різних Церков України і світу виходив з 2000 по 2013 рр. щомісячник “Релігійна панорама”, видані також усі десять томів “Історії релігії в Україні”. Налагодженню міжконфесійних взаємин сприяють ті Дні релігійної свободи, які проводяться в різних областях країни, щорічні літні Молодіжні школи релігійної толеранції. В Україні відновлено щорічне відзначення в січні Всесвітнього дня релігій, встановленого ООН ще 1952 р. На гарантування релігійного плюралізму зорієнтована і нова редакція Закону України “Про свободу совісті і релігійні організації”, підготовлена робочою групою Міністерства юстиції України.

Якщо не брати до уваги догматичний чинник у міжконфесійних відносинах, то основним стрижнем протистояння в українському релігійному середовищі є ставлення різних Церков до національного відродження нашої країни і свого місця в цьому процесі. Пов’язано це з тим, що свою суспільну присутність і функціональність релігії завжди виявляють через їх національний контекст. Національне відродження будь-якого етносу, як це засвідчує історія, не лише стимулює активізацію релігійної та суспільної діяльності різних конфесій, а й зумовлює виокремлення питання про національну релігію та її інституалізацію.

Актуалізація цього питання за сучасних українських реалій спричинена низкою факторів. По-перше, політика гомогенізації українського народу щодо певних національно-релігійних ідей, котру здійснюють нині деякі представники творчої інтелігенції, спрямована на формування уявлень про християнство (в тій чи іншій його конфесійній визначеності) як єдиного носія національної самобутності та національних традицій. По-друге, проблема національної релігії постала ще й тому, що відродити українську культуру як цілісний феномен можна тільки за умови охоплення нею всіх компонент духовності нашого етносу, в т. ч. й релігійної. Відтак розвиток української державності, відродження занедбаної й усіяко переслідуваної української культури прямо корелюють з реалізацією ідеї розбудови української національної Церкви (чи Церков). По-третє, лише наявність своїх релігійних інституцій дає змогу нації входити в різні міжнародні релігійні структури і виражати там інтереси своєї держави, а також обороняти свій національний духовний простір від зовнішньої агресії з боку чужоземних конфесій і Церков. По-четверте, в наш час політичні сили одіозного комуністичного стану зникаються з ортодоксальним обскурантизмом релігійних діячів російського православ’я, загрожуючи і демократії в самій Росії, і суверенності будь-якого позаросійського народу, що не скорився й не бажає стати частиною “русского мира”. Особливу роль у цьому протистоянні мають відіграти власне українські Церкви, передовсім православні – донедавна Київського патріархату й Автокефальна, а тепер Православна церква України, Греко-католицька церква, а також протестантські, які виявили свою організаційну відмежованість від російських об’єднань (наприклад, українські п’ятидесятники, очолювані Михайлом Паночком, тоді як баптисти й адвентисти сповідують неукраїнську ідею євроазійства, а деякі рідновіри, зокрема спільноти Куровського, – панславізму).

Формуючи свою державність, відновлюючи поруйновані минулим і вибудовуючи ще ненабуті національні структури, українська нація мусить відтворити і всі неодмінні свої атрибути. Важливе місце серед них має зайняти єдина національна

Православна помісна церква. Саме тому таким актуальним в Україні є гасло: “Незалежній державі – незалежну Церкву”. На його втілення активно і плідно працюють ПЦУ та УГКЦ.

Проте становлення незалежних Церков в Україні викликає неоднозначну оцінку. Дехто в цьому вбачає загрозу перетворення (як у Росії) національної Церкви на фактично державну, припускаючи можливість насильницького навернення до неї всіх українців та обмеження релігійних свобод інших конфесій. Хоча насправді національна Церква – це така спільнота певної конфесії, яка (1) функціонує в певний історичний період і, (2) опираючись на певну національну традицію й набувши при цьому етноконфесійної специфіки, (3) сприяє поступові етнокультури, самосвідомості й державницького менталітету нації, (4) послуговується національною мовою як богослужбовою та (5) має значний рівень поширення серед населення країни чи території [3, с. 268–273]. Саме ж поняття “національна Церква” фіксує інституалізоване й ієрархізоване об’єднання послідовників певної національної релігії, виражаючи через неї свою сакральну та етноінтегративну функціональність.

Творення і функціонування національних Церков у наш час не має нічого спільного з конфесійно-церковною автаркією чи релігійним шовінізмом, на що подеколи натякають церковні та світські діячі, стверджуючи, що це призведе до обмеження свободи віровизнань. “Національна” в умовах вже історично складеної поліконфесійності українського етносу зовсім не означає, що на перспективу вона стане “єдиною” для всієї нації.

За теперішніх, дуже непростих обставин національного відродження України в ролі національної постає та Церква, яка несе національну ідею – незалежність країни, сприяє збереженню і розвитку української культури, мови, репрезентує в різних релігійних інституціях, у т. ч. й у центрі своєї юрисдикції, нашу суверенну державу.

Поняття “національна Церква” не тотожне поняттю “державна Церква” [4, с. 219–233]. Якщо перша є складовою духовно-культурного розвою нації, то друга – складовою соціально-політичного процесу. Тому в одній державі може бути декілька національних Церков, але державною переважно стає одна церковна інституція.

Україна, з її складною історією й зумовленою нею поліконфесійністю, не може мати державну Церкву, хоча на такий статус завжди були претенденти. Йдеться, зокрема, про Київський патріархат. Нині він у своїх залишкових фрагментах через амбітність патріарха Філарета став деструктивним чинником, який об’єктивно працює на чужу, Московську церкву. Філарет мислить лише себе київським патріархом, а Київський патріархат – частиною вселенського православ’я.

Не можна також виправдати і таке порушення Закону про свободу совісті, як надання державного статусу певним Церквам на регіональному рівні. Так, певною підтримкою державних органів у західному регіоні України користуються греко-католики, а у східному та південному – Православна церква московської юрисдикції.

Аналіз історії релігії в Україні, а також сучасна релігійна ситуація дають підстави для висновку, що утворення єдиної української Православної церкви, що було одним із напрямків діяльності президентів нашої держави В. Ющенко та П. Порошенка, на підставі визнання винятковості якоїсь однієї релігійної спільноти і згуртування на-

вколо неї інших християнських спільнот сьогодні неможливе. Ідея об'єднання християнських Церков України в одну церковну інституцію може бути зреалізована тільки за умови, що весь український народ буде зорієнтований на розбудову суверенної держави, сприйматиме процес національного відродження як життєво необхідний, знехтує вірою в потрібність повного підпорядкування зарубіжним релігійним центрам, поставивши в основу своєї віри витокову суть християнства, а не його пізніші організаційні чи обрядові нашарування.

Така загальна картина релігійної мережі України, міжконфесійних і міжцерковних взаємин на її теренах, становлення її національних Церков. Вона постійно змінюється – ускладнюється в одних формах свого вияву, толерантизується – в інших. У цих відносинах задіяні десятки конфесій, їхні українські інституції та міжнародні релігійні центри. Їхня взаємодія розгортається в контексті тих суспільних процесів, що тривають упродовж усього періоду уконституювання Україною своєї незалежності, в контексті її національного відродження. Безперечно, що специфічним корелятом розбудови українського громадянського суспільства мала б стати *громадянська релігія*, що помітно знівелювало б ще існуюче нині міжконфесійне й міжцерковне протистояння. Свідченням необхідності заснування такої громадянської релігії є Революція гідності 2014–2015 рр., про що мовиться у книзі “Майдан і Церква: хроніка подій та експертна оцінка”, де, зокрема, читаємо: “Ми ж мали можливість безпосередньо спостерігати, як на Майдані фактично постала Громадянська Церква України. І мова жодним чином не йде про появу якоїсь нової об'єднаної релігійної організації, що інституалізується в сучасній Україні. Характерною особливістю Громадянської Церкви України є її принципова поліконфесійність, що відображає поліконфесійність українського громадянського суспільства, а сакральні символи є інтегративними й набувають водночас релігійно-духовну та історично-народну цінність (пошанування Тараса Григоровича Шевченка як духовного пророка, поруч із державним Гімном та молитвою до Бога на Майдані завжди звучав Духовний Гімн Миколи Лисенка «Боже, Великий й Єдиний, нам Україну храни». Майданні священики і пастори природно поєднували конфесійну та національну атрибутику й поруч зі «Священною Книгою» та головними релігійними символами тут завжди був жовто-блакитний прапор України” [5, с. 12].

1. Колодний А. Релігійна мережа України 2019 // Українське релігієзнавство. 2019. № 87. С. 12–23.

2. Релігійні організації в Україні станом на 1 січня 2019 р. (2019, квітень 17). URL: https://gisu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr_2019/75410.

3. Колодний А. Національна церква як релігійна організація // Релігія в її складових і процесах осучаснення. Київ: УАР, 2018. С. 268–273.

4. Саган О. Національна церква як релігійний феномен // Функціональність релігії і український контекст. Київ: УАР, 2017. С. 219–233.

5. Майдан і Церква: хроніка подій та експертна оцінка. Київ: СаммитКнига, 2014. 565 с.